

Ana Mitrevski*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.41-6 Manojlović T.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.393-410
Stručni naučni rad

IZMEĐU REDOVA: DVA PISMA LINKE KRSMANOVIĆ TODORU MANOJLOVIĆU**

Bogata rukopisna zaostavština Todora Manojlovića na stranim jezicima kao i značajan broj pisama, koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanina, do danas su uglavnom neistraženi. Za vreme studija prava u Budimpešti i Nađvaradu (1900–1910) Manojlović je vodio živu prepisku sa članovima porodice i prijateljima. U radu su prikazana dva pisma na nemačkom jeziku i u prevodu na srpski iz 1910. godine, koja je Todoru Manojloviću poslala njegova tetka Linka Krsmanović. U pismima se pominje Manojlovićev prvi književni prikaz, „Isidora Sekulićeva, *Saputnici*”, koji je *Srpski književni glasnik* odbio za štampu, da bi ga Manojlović, najverovatnije na nagovor Linke Krsmanović poslao, a *Letopis Matice srpske* 1913. godine konačno i objavio. Pisma takođe pružaju uvid u porodične prilike korespondenata, ali i potpuniju sliku o Todoru Manojloviću iz perioda koji je prethodio njegovoj odluci da uprkos naporima i željama porodice prekine studije prava i posveti se umetnosti i književnosti.

Ključne reči: Todor Manojlović, Linka Krsmanović, rukopisna zaostavština iz 1910, Nađvarad, *Saputnici* Isidore Sekulić, *Letopis Matice srpske*

UVOD

U zbirci rukopisne zaostavštine Todora Manojlovića, pored tekstova i pisama na mađarskom, italijanskom i francuskom jeziku, kojima je odlično vladao, čuvaju se i prepiske koje je vodio na izuzetnom nemačkom jeziku (Bekić, 1998b: 13), a koji se govorio još u roditeljskoj kući u Velikom Bečkereku (Solarov, 1992: 14). Manojlović upravo na ovom jeziku i započinje svoj „žurnalističko-spisateljski rad” (Kovaček, 2004: 7).¹

* anamitrevski@ff.uns.ac.rs

** Autorka srdačno zahvaljuje prof. dr Julijani Beli-Genc na prevodu sa mađarskog jezika i nesebičnoj pomoći u svim segmentima rada, doc. dr Tamari Valčić-Bulić na pomoći oko razrešavanja svih nedoumica u vezi sa referencama iz francuskog kulturnog kruga, kao i Nataši Kerac-Noël na pomoći oko prevoda sa francuskog jezika.

¹ Kovaček kao početak Manojlovićevog „žurnalističko-spisateljskog rada” navodi saradnju u listu *Neue Temesvarer Zeitung*. Međutim, Manojlović je još kao gimnazijalac svoju prvu dramu *Kosovski boj* napisao upravo na nemačkom jeziku (Popović, 2009: 11), uostalom kao

Uprkos mišljenju Tomislava Bekića (1935–2008) da bi bilo dobro ukoliko bi se makar deo zaostavštine Todora Manojlovića „na stranim jezicima ... [objavio] u izboru” (Bekić, 1992: 40), ona je i dan-danas dobrim delom ostala neistražena. „Objavljivanje dela zaostavštine, pisane [*sic*] na nemačkom i drugim jezicima [je], nema sumnje, od višestrukog značaja” (Bekić, 1992: 39); pa ipak, prevodi Manojlovićevih dnevničkih zapisa na nemačkom jeziku (Manojlović, 1983: 21–42; Bekić, 1998a: 14–29) uz pojedinačna objavljena pisma, poput onog udovice Stanislava Vinavera (Popović, 2009: 114–115) ili pisma koja je Manojlović dobio od Štefana Cvajga (Stefan Zweig) (Vrška, 1987: 47–48), predstavljaju samo manji deo tekstova autobiografskog karaktera i korespondencije Todora Manojlovića na ovom jeziku.

Od ukupno četiri pisma koja je Linka Kršmanović poslala Todoru Manojloviću (1903–1910)² i koja se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanina, u radu su prikazana dva iz 1910. godine. Pisma su prezentovana hronološki, pri čemu je prvo predstavljen original, a zatim prevod na srpski jezik. Nakon toga slede beleške u vezi sa sadržinom pisama, te napomene o priređivačkom, odnosno prevodilačkom postupku.

DVA PISMA LINKE KRŠMANOVIĆ TODORU MANOJLOVIĆU

1.

Belgrad. 24. 2. 9. März

1910.

Mein teurerer [!] Dodi!

Es sind schon 2. [!] Wochen verfloßen[,] seitdem Du von uns fort bist, – und noch immer haben wir keinen Brief aus *N. Várad* [!] mit Deiner genauen Adresse. Da ich schon besorgt bin – schreibe Dir an „*Emke Kávéház*” adressierend [!]. Hoffe und wünsche sehnlichst[,] daß Du Gottlob wolauf [!] bist. Und erwarte allsogleich gute Nachricht von Dir[,] mein Liebling! Wir sind Gott [sei] Dank gesund – nur ich habe

i niz pesama pre toga, koje, doduše, nisu objavljene (Solarov, 1992: 15). Prevodi pesama Endrea Adija (Ady Endre) sa mađarskog na nemački jezik, koji se takođe ubrajaju u Manojlovićeve literarne početke (Nenin, 2006: 47), nastali su za vreme studija, dakle, između 1900. i 1910. godine.

² Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 992; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 993; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.

mich vorige Woche beim Ausfahren im offenen Wagen u[nd] Nur [!] in grüner Mantille, – [!] sehr verkühlt; wir waren im Weingarten und seitdem bin ich fieberisch. Auch von der lieben *Olga* erhielt [!] ich gestern endlich' [!] mal ein Schreiben – auch sie ist fieberisch, die süße *Vericza* ist Gottlob wolauf [!] und sehr fleißig; sie teilen mir mit[,] daß sie beide mit den *Fuka*'schen uns zu Ostern mit ihrem lieben Komen [!] erfreuen werden! Gott gebe uns Allen [!] gute Gesundheit damit wir uns froh wiedersehen können! Der brave *Iván* komt [!] zu den *kath[olischen]* Ostern nach *Becskerek*; daher *Olga* mit *Vericza* erst zu den Unsrigen komen [!] können [!]! Seitdem Du[,] mein Teurer [!],[,] fort bist[,] hatten wir recht viele Besuche, *Даринка Добрић* war 2. [!] Tage bei uns zu Gaste (auch schlief sie bei uns. [!]) und da haben wir recht viel geplaudert; auch unendlich viel wurde von Dir gesprochen: sie sagte: [!] daß *Јока* dich so sehr lobt: [„]види се дете из господске куће, фини, озбиљан, mudar[,] горд и врло паметан,“ das schönste Benehmen habest Du, – sie hat dich beobachtet u[nd] studirt [!] – beim letzten *grand Jour* – wie Tact voll [!] – [!] Du Dich damals benomen [!] hast!!! Dann wieder kam *Ceja* vom *Jour*, [!] bei den *Teuuiћ*'schen u[nd] dort hat man wieder so viel von Dir gesprochen u[nd] Dich so sehr belobt! Und ihre *Mama* u[nd] *Tata* sagen: [„]видиш за Тодоша би те одмах дали“!!! Also *mon chère* Deine Actien sind heuer sehr hoch gestiegen[,] also nur fleißig sein – regelmäßig die Vorlesungen besuchen, fleißig studieren und trachten recht bald abzulegen – um fertig zu werden! Auch unsere andere [!] lieben Kinder werden so Gott will heuer fertig werden! *Iván* wird Fähnrich; [!] *Vericza* im *Institut* den letzten Jahrgang vollenden!!! Und auch unser lieber kleiner Wallach wird heuer maturieren. Jetzt wird unser lieber *Iván* viel brauchen wegen der Equipirung[!]! Also für mich wieder neue Sorgen u[nd] Freuden! Darum[,] mein Liebster[,] trachte Du uns Freude zu machen! Damit *Alexa* leichter zu überz[e]ugen[!] wäre, und mir eher die jetzt zimlich [!] große Summe für *Iván* bewilligen möge. Samstag waren wir mit den *Борисављевић*'schen im Theater; *Melle Bla[n]che Тумен* mit der Truppe vom *l'Oeuvre* aus *Paris* gab hier 3. [!] Vorstellungen; wir sahen „*Frou-Frou*“[!][!] sie ist schön, groß, schlank[,] spielt großartig *à la Dolley*; – aber die Truppe ist beßer als der *Dolley* – ihre 50. [!] Francs kostete die Loge; es war immer sehr voll! Sonntag [!] war mein *Jour* sehr *frequentirt* [!]; der junge *Борисав:* [!] *Pianist* spielte mit *Vuki* sehr schön *Klavier* vierhändig, auch mit *Jelka*; [!] der junge *Бошковић* mit Schwester; [!] *Ceja*, *Браца Н.*[,] die *Зорка Миловановић* mit Tochter; [!] *Бадемлић ка* [!] mit Töchter [!], *Vuki*, *Vlajko*, *Jelka*, *Боривој Даринка*, *Јока* mit 3. [!] Töchter [!]; [!] die *Јанковић'ка* – *Баућ'ка* – *Јовичић etc.*: [!] also sehr Viele [!]. Alle laßen Dich grüßen.

Wieder sind in 3. [!] Zeitungen Anklagen gegen *Тата Доктор* – wieder wegen einem Testament[,] wo er falsches Zeugnis abgelegt haben soll *etc.* Und man droht dem Armen mit *замор etc.*: [!] auch den armen *Браџика* macht man lächerlich u[nd] schreibt *scandaleüse* [!] Sachen über ihn. Sie[,] die *Doctorin*[,] kam vor einigen Tagen, [!] – ganz aufgeregt zu uns, u[nd] beklagte sich bitter über die Ungerechtigkeiten; sie ist ganz *desperat*, *Advokat Миша Јовановић* wird ihn jetzt verteidigen. Vorigen Sonntag fuhr ich vormittag [!] zur Trauung der *Давидовић*'schen[,] es war sehr große Hochzeit; die Braut sah allerliebste aus, auch ihre Mama [!] in *violetter* Seide sah sehr *élégant* aus. – Das 4.te Buch von *Wladan „Цинџа“* lesen wir jetzt – aber nicht mit so viel *Animo* als [!] mit Dir.

Dir – der so vortrefflich den alten *Цинџа* *imitirte* [!]! Der „*Књижевни Гласник*“ (hat aber noch nicht Deines gebracht [!]) ist herausgekommen [!]! – Köchin *Agnes* geht vor ihre [!] Ostern auf 14. [!] Tage *у госте* zu ihrer Familie; also kannst Dir vorstellen wie dies für mich jetzt unangenehm ist; [!] da auch *Нестор* gekündigt hat! – Wie unangenehm es für Dich war[,] in *Pancsowa* zu übernachten – kann ich mir denken. Von nun an immer des Morgens abreisen! – Bei uns [ist es] jetzt sehr kalt, Frost wetter [!], aber hell schön [!]! – Sonntag [!] die *Kastanien* Torte [!] fiel mir sehr gut aus [!], mundete sehr auch die *Sandwichs*! – Nun[,] mein teurerer [!] Liebling[,] hat die faule Tante dem fleißigen Neffen genug geschrieben! Lebewol [!]! Gott schütze Dich! *Alexa* u[nd] ich küßen Dich vielmals herzlichst. Deine treue Tante

Linka.

[Na kovertu:]

Tekintetes

Manojlovićs Tivadar.

Joghallgató úrnak.

Nagyvárad. =

fr: % (.Bihar megye.)

„Emke Kávéház”.

Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995.

[Prevod:]

Beograd. 24. 2. 9. mart
1910.*Mili moj Dodi!*

Već dve nedelje su protekle otkad si otišao od nas, a još uvek nemamo nijedno pismo iz N[ad]varada sa Tvojom tačnom adresom. Pošto sam već zabrinuta, pišem Ti adresirajući na kafe „Emke”. Nadam se i od sveg srca želim da si, Bogu hvala, dobro. I očekujem koliko odmah dobru vest od Tebe, čedo moje! Mi smo, Bogu hvala, zdravi, samo sam ja prošle nedelje prilikom vožnje u otvorenim kolima i samo u zelenom mantilu veoma nazebla; bili smo u vinogradu i od tada sam grozničava. I od drage Olge sam juče konačno primila jedno pisanije – i ona je grozničava, medena Verica je, Bogu hvala, dobro i veoma je vredna; poručuju mi da će nas njih dve sa Fukinicom za Uskrs obradovati svojim dragim dolaskom! Bog nam svima dao dobrog zdravlja kako bismo se ponovo mogli sresti u radosti! Dobri Ivan za kat[olički] Uskrs dolazi u Bečkerek; otuda Olga sa Vericom tek za naš može doći! Otkad si Ti, dragi moj, otišao, imali smo zdravo mnogo poseta, Даринка Добрић je dva dana bila kod nas u gostima (i spavala je kod nas) i tu smo zdravo mnogo ćaskali; a beskrajno mnogo se pričalo i o Tebi. Rekla je da Te Joka tako mnogo hvali: „види се дете из господске куће, фини, озбиљан, mudar, горд и врло pametan,” imaš najlepše ponašanje, ona Te je posmatrala i studirala – prilikom poslednjeg dana za posete – kako si se onomad odmereno ponašao!!! Onda je ponovo došla Ceja³ sa dana za posete kod Tešihćevih pa i tamo su tako mnogo pričali o Tebi i tako Te nahvalili! A njeni Mama i Tata vele: „видиш за Тодоша би те одмах дали.”!!! Dakle, mon chère⁴, Tvoje akcije su ovih dana veoma porasle. Dakle, samo budi vredan – redovno posećuj predavanja, vredno studiraj i nastoj da odveć uskoro položiš – kako bi završio! I druga naša draga deca će, ako Bog da, ove godine završiti! Ivan će postati zastavnik, Verica će na institutu svršiti poslednju godinu!!! Pa i naš dragi mali ždrebac će ove godine maturirati. Sad će našem dragom Ivanu biti potrebno mnogo zbog ekipiranja⁵! Dakle, za mene opet nove brige i radosti! Stoga Ti, najdraži moj, nastoj da nam pričiniš radosti, kako bi Aleksu bilo lakše ubediti i kako bi mi pre odobrio sada već prilično veliku sumu za

³ Seja.⁴ Dragi moj.⁵ Opremanje za vojsku.

Ivana. *U subotu smo sa Борисављевићима bili u pozorištu; M^{elle6} Bla[n]š Тутен⁷ sa trupom iz Levra u Parizu ovde je davala tri predstave; gledali smo „Fru–fru”. Lepa je, visoka, vitka, veličanstveno glumi u stilu Dole⁸, ali je trupa bolja nego [ona u kojoj glumi] Dole – njihovih 50 franaka koštala je loža; bilo je uvek veoma puno! U nedelju je moj dan za posete bio veoma frekventan; mladi Борисав[ljević?] pijanista je sa Vukijem veoma lepo svirao klavir četvororučno, i sa Jelkom; mladi Бошковић sa sestrom; Сеја⁹, Браца Н, Зорка Миловановић sa ćerkom; Бадемлићка¹⁰ sa ćerkama, Vuki, Vljako, Jelka, Боривој, Даринка; Јока sa tri ćerke; Јанковићка – Баићка – Јовичић itd. Dakle, baš mnogi. Svi Te pozdravljaju. Ponovo su u tri novine optužbe protiv Tate Доктора – ponovo zbog nekog testamenta gde je navodno lažno svedočio itd. I prete јаднику затвором itd. Sirotag Брацику такође ismevaju i пишу skandalozne stvari o њему. Она, Doktorica¹¹, pre nekoliko dana je sva uzrujana došla kod nas i gorko se žalila zbog nepravdi; posve je desperatna, advokat Миша Јовановић će ga sada braniti. Прошле nedelje¹² sam pre podne išla na venčanje Давидовићке, bila je veoma velika свадба. Млада je izgledala dražesno, њена мама je u ljubičastoj свили такође izgledala veoma élégant¹³. – Sada čitamo četvrtu knjigu Vladana „Цинце”, mada ne sa toliko uživanja kao sa Tobom.*

Tobom – koji si tako izvrsno imitirao starog Цинцу! „Књижевни Гласник” (još, međutim, nije objavio Tvoje) je izišao! – Kuvarica Agneš pre njihovog Uskrsa na 14 dana ide у госте kod svoje familije; dakle, možeš zamisliti kako je meni to sada neugodno pošto je i Нестор dao отказ! – Kako li je Tebi bilo neugodno da ночиш u Pančevu mogu misliti! Od sada uvek jutrom na put!¹⁴ – Kod nas je sada veoma hladno, mrazevi, ali lepo vedro! – u nedelju mi je kesten-torta ispala veoma dobro, sendviči mi такође veoma godili! – Eto tako, milo moje čedo, lenja tetka je vrednom

⁶ Gospodica.

⁷ Blanš Tuten (Blanche Toutain) je bila poznata francuska glumica s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka. Od najmlađih dana igrala je u vodviljima, ali i ozbiljnijim komadima. Umrta je iznenada 1932. godine, dok je pripremala novu ulogu.

⁸ Madlen Dole (Madeleine Dolley) je bila francuska glumica s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, čuvena po svojoj lepoti. Igrala je najčešće u komedijama.

⁹ Seja.

¹⁰ Najverovatnije je reč o supruzi Riste Bademlića, tadašnjeg upravnika grada Beograda.

¹¹ Pretpostavlja se da je reč o supruzi „Tate Доктора”, te da je u pitanju nadimak.

¹² U nedelju.

¹³ Elegantno.

¹⁴ Da bi stigao u Beograd, Manojlović je sat vremena putovao lađom iz Pančeva (Popović, 2009: 11).

sestriću dovoljno pisala! Zbogom! Neka Te Bog čuva! Aleksa i ja Te najsrdačnije neizmerno ljubimo. Tvoja verna tetka

Linka.

[Na kovertu:]

Uglednom

Todoru Manojloviću,

gospodinu studentu prava,

Nadžvarad

m. p. (Biharska županija),

Kafe „Emke”.

2.

Belgrad.

16. 29. 3.

Mein teurer [!] Dodi!!

Dein liebes Schreiben erfreute mich sehr – denn Gott [sei] Dank bist Du wolauf [!] Soeben wurde es mir mit größter Mühe ermöglicht – [!] Deine Bitte zu erfüllen und Dir noch *pour mois Mars 'trente courones*. [!] zu senden: *Olga* wird Dir *l'argent* gleich 15. [!] Flor: [!] schicken; also für den heurigen März genug. – Schon 2. [!] Bücher v[on] *Цинца* sind erschienen – sehr interessant, auch die *Брка*'s sowie die Zeitung „*Денеша*”[,] wo *Тата Доктор* so fürchterlich beschimpft wird (ein ganzer Roman von all' [!] seinen schmutzigen Geschäfteln.[!])[,] alles [!] habe ich Euch zum Lesen aufbewahrt. Ich bedauere die arme Frau und die Kinder; wenn alles wahr sein sollte[,] so ist er ein abscheulicher Schwindler.

Leider wurde er auch bei der *Касаџија* abgewiesen u[nd] seine Feinde bekamen das Recht; jetzt bin ich begierig[,] wie er sich rein machen wird?!!! Gestern waren *Ceja* u[nd] Mutter bei uns – beganen [!] davon zu reden; [!] – kannst Dir denken wie peinlich für uns; [!] – aber merkwürdig wie cynisch [!] und kaltblütig beide diese furhtbaren [!] Anklagen aufnahmen!!!!– [!]

Vorgestern [habe ich] diesen Brief begonnen[,] heute am 18 – 31. schreibe weiter: Gestern erhielt [!] ich einen sehr lieben Brief von *Iván* u[nd] *Olga*; Gottlob [sind] alle gesund – und [haben] den Urlaub sehr angenehm verbracht; er schreibt[:] „Der Bruder ging mir ungemein ab”. Es freut mich wirklich unbeschreibbar[,] daß sie u[nd] *Alexa bácsi* endlich doch diese tadellose u[nd] gute Fuka néni näher kennen lernen werden!!!

Ein lieber herziger Junge ist unser *Moczchen* doch! – Wieder erschien „*Књижевни Гласник*”[,] aber Dein Aufsatz noch immer nicht! Du solltest vielleicht dem [!] *Дучић* brieflich befragen[,] was die Ursache ist? Wenn sie Deinen so wundervollen

Aufsatz nicht drucken laßen wollen; [!] so verlange ihn zurück u[nd] sende nach Neusatz an die Mamiца (Лемонис.[!])[.] Dort ist der Schwiegersohn von Паланачки; [!] der kann Dir behilflich sein; *à propos* sie haben ein Söhnlein; [!] also Милка ist Groszтата! Vorgestern war ich endlich mal bei Катица Маној: [!] Дана war im Bette (Influenza.[!])[.] sie [!] frug nach Dir u[nd] lieben [!] Iván, sie läßt Dich grüßen; sie lobte Dich sehr; [!] und sagte mir[:] „*сад је Тодош још много озбиљнији, видићете да ће сад испит положити.*“ *Обрекао је нами*; [!] *да ће да сврши*[,] *за годину дана биће готов.*“!!! Gott gebe[,], daß ihre u[nd] meine fromen [!] Wünsche in Erfüllung gehen!!! Bei uns ist es sehr kalt[,], hatten Schnee[,], sogar etwas Hagel[,], ich fürchte[,], daß die Obst blüten [!] erfrieren werden! – Gestern war ich mit der Миловук bei der Probe vom Beethoven Symp: [!] Concerte; der arme Binicsky plagt sich furchtbar; [!] *бојим се да не добије јектику*“. – Јока mit allen Kindern sind [!] in Wien. Vlajko ist dänischer Consul geworden! Kannst Dir sein [!] und ihren Stolz vorstellen; nur ist der Arme krank; [!] muß nach Karlsbad. „*Valse de rêve, rêve d' un jour, Rêve de valse – rêve d' amour*“. Nicht wahr wie reizend übersetzt? Schreibe uns bald! Lebewol[!] [!] Gott schütze Dich! Alexau[nd] [!] Ich [!] küßen Dich herzlichst! Deine treue Tante

Linka.

[Na posebnom listu:]

Wir bekamen Parte vom armen Christofore Ballich[,], er ist in Triest gestorben. Die Gemeinde ist unterzeichnet. – Friede seiner Asche!!!

[Na kovertu:]

Tekintetes

Manojlovics Tivadar.

Joghallgató urnak[!].

Nagyvárad. = on

fr: % *Bihar megye.*

Nagy Sándor utca[!]

(.Ungarn.) 13. SZ

Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.

[Prevod:]

Beograd.

16. 29. 3.

Mili moj Dodi!

Tvoje drago pisanije me je veoma obradovalo jer si, Bogu hvala, dobro! Baš maločas mi je s najvećom mukom omogućeno da ispunim Tvoju molbu i pošaljem Ti još pour mois Mars ’trente courones:¹⁵ Olga će Ti odmah poslati l’argent¹⁶ 15 forinti; dakle, za ovaj mart dovoljno. – Već dve knjige o[d] Цинце izišle su iz štampe – veoma interesantno, i [nekoliko brojeva novina] „Brka”¹⁷ kao i list „Депеша” gde se Тата Доктор tako stravično ruži (čitav roman o svim njegovim prljavim rabotama), sve sam Vam sačuvala da pročitate. Žalim sirotu ženu i decu; ako je sve istina, onda je on jedan ogavni hohštapler.

Nažalost ga je i Касаџија¹⁸ odbila a pravo pripalo njegovim neprijateljima; sad sam znatiželjna kako će se oprati?!?! Juče su Ceja¹⁹ i mati bile kod nas i počele da pričaju o tome – možeš misliti kako mučno za nas – ali čudo kako su obe cinično i hladnokrvno primile ove stravične optužbe!!!!

Prekjuče počela ovo pismo, danas 18–31. nastavljam da pišem: Juče sam primila veoma ljupko pismo od Ivana i Olge; Bogu hvala, svi su zdravi i veoma prijatno proveli odmor; on piše „Brat mi je beskrajno nedostajao”. Zaista me neopisivo raduje da će oni i Aleksa bácsi²⁰ konačno pobliže upoznati tu besprekornu i dobru Fuka néni²¹!!!

Naš Моџица je jedan dragi, krasni mladić! – Ponovo je izišao „Књижевни Гласник” ali Tvoj rad još uvek ne! Možda bi trebalo pismeno da ispitaš Дучића šta je razlog. Ako neće da stampaju Tvoj prekrasni rad, onda ga traži natrag i pošalji Матици (Летопис) u Novi Sad. Tamo je zet Паланачког; taj Ti može biti od pomoći; à propos²² imaju sinčića; dakle Милка je Groszmana²³! Prekjuče sam

¹⁵ Za mesec mart trideset kruna.

¹⁶ Novac.

¹⁷ *Brka* je bio jedan od omiljenih „šaljivih listova“, koji je, uz kraće prekide, izlazio od 1882. do 1930. godine. Često je bio na meti cenzure, zbog čega je od 1927. njegov naslov promenjen u *Mladi Brka*.

¹⁸ Kasacioni sud.

¹⁹ Seja.

²⁰ Čika-Aleksa.

²¹ Teta-Fuka.

²² Uzgred.

*napokon bila kod Катице Маној[lović?]. Дана је била у постелји (influenca), питала је за Тебе и драгог Ивана, поздравља Те. Веома Те је хвалила и рекла ми је: „сад је Тодош још много озбиљнији, видићете да ће сад испит положити.” Обрекао²⁴ је нами да ће да сврши за годину дана, биће готов.”!!! *Dabogda se njene i moje puste želje ostvarile!!! Kod nas je veoma hladno, imali snega, čak nešto grada, bojim se da će behar da smrzne! Juče sam sa Миловуковом била на проби за концерт Бетовенове симф[оније]; сироти Вички се страшно мучи; бојим се да не добије јектику”.* Јока је *sa svom decom* у Већу. *Vlajko je postao danski konzul! Можеш замислити његов и њен понос; само је сиромашћу бољестан; мора у Karlsbad.* „Valse de rêve, rêve d’ un jour, Rêve de valse – rêve d’ amour”²⁵. *Jel’ da kako dražesno prevedeno? Пиши нам ускоро! Збогом, нек Те Бог чува! Алекса и ја Те најсрданије љубимо! Твоја верна тетка**

Linka.

[На посебном листу:]

Dobili smo umrlicu sirotog Kristoforea Balika, umro je u Trstu. Potpisana je opština.

Pokoj mu pepelu!!!

[На коверту:]

Uglednom

Todoru Manojloviću,

gospodinu studentu prava,

Nađvarad,

m. p. Biharska županija,

Ulica Nađ Šandora

(Mađarska)

Između redova

Nakon što je sa svojih šesnaest godina u samo dva dana izgubio oba roditelja (Popović, 2009: 9), Todor Manojlović bio je prepušten brizi svojih tetaka, Linke Krsmanović i Olge Putić (obe rođene Petrović). Linka će sve do svoje smrti odigrati veoma važnu ulogu u njegovom životu. Inače, Paulina Linka Krsmanović, jedna od pet sestara Manojlovićeve majke Sofije, bila je udata za Aleksu

²³ Бака.

²⁴ Обећао.

²⁵ Valcer iz snova, san o jednom danu, san o valceru – san o ljubavi.

Krsmanovića, „bogatog bankara i advokata” (Đukanov, 1992: 147). Sa suprugom je živela na Terazijama nadomak hotela *Moskva*, gde ih je Manojlović svakog raspusta posećivao (Popović, 2009: 9; 11). Zahvaljujući naporima svoje tetke Linke, bilo mu je omogućeno da sve do izbijanja Prvog svetskog rata vodi prilično lagodan život.

Budući da je i otac Todora Manojlovića, dr Nikola Manojlović, bio advokat, kao i činjenica da je nakon smrti roditelja Todor Manojlović finansijski potpuno zavisio od svojih rođaka, porodica umesto njega donosi odluku o mestu i izboru studija (Solarov, 1992: 16). Tako on 1900. godine odlazi na studije prava, prvo u Budimpeštu, a zatim 1908. u Nađvarad.²⁶

Manojlović je samo prividno sledio očekivanja svojih rođaka, jer godine provedene u Budimpešti i Nađvaradu nije iskoristio kako bi se posvetio studijama, već je uživao u čarima boemskog načina života (Solarov, 1992: 17). Uostalom, prava niti je voleo niti je cenio pravnički poziv.²⁷

Poznato je da Manojlović sve do Prvog svetskog rata još uvek ne zna da li pripada srpskoj (ili bilo kojoj drugoj!) književnosti (Nenin, 2006: 28). Upravo Linkina pisma svedoče o jednom drugom, istorijama književnosti manje poznatom Todoru. O onom, o kojem Manojlović nikada nije ni mnogo ni rado progovarao (Popović, 2009: 151).

U pismima već samo oslovljavanje otkriva u Linki osobu koja je sa Manojlovićem bila u veoma bliskoj emotivnoj vezi. Manojlovićev nadimak „Todoš”, kako su ga od milošte zvali još od detinjstva, uvrežio se kasnije i među njegovim bliskim prijateljima (Popović, 2009: 7); međutim, do sada nije poznato da ga je iko zvao „Dodi”.

Pisma imaju do šest strana (nijedno manje od četiri), i one su, radi preglednosti, numerisane, dok je „prekuc” (Nenin, 2006: 160) nešto manjeg obima. Iz samih pisama saznaje se da nisu nastala u jednom dahu, nego da su pisana i po nekoliko dana, zbog čega navedeni datumi deluju zbunjujuće, te se stoga tačan datum ili datumi nastanka pojedinih delova ne mogu sa sigurnošću utvrditi.

²⁶ Danas Oradea (Veliki Varadin) u Rumuniji.

²⁷ Nakon obavljene regrutacije u Budimpešti, 24. januara 1903. godine, Manojlović u svom dnevniku beleži: Bio u kasarni zbog moje regrutacije. Ponešto naučio. Kapetan je bio prilično ljubazan. Prvi utisak je bio izuzetno dobar. Sve je tu pravo, muški, određeno i uspravno; tu nema onog laviranja, previjanja, dodvoravanja, onih formalnosti kao kod pretpostavljenih na univerzitetu i kod civilnih vlasti, kod kojih se zapravo nikad ne zna na čemu si. Otvorenost i čast! Kakva suprotnost prema pravnim naukama (ovaj dodatak pravu nikada ne bih dao), koje svakog čoveka uzimaju i tretiraju kao nedvosmislenu protuvu i nastoje da ga vežu sa svih strana i u svemu ograniče. Bedna stara mišolovka! Možda je kod vojske [bolje]! Srećno! (Manojlović, 1992: 42).

Oba pisma Linke Krsmanović većim delom su napisana kurentom²⁸ (mada se sporadično koriste i druga dva alfabeta: ćirilica i latinica), dakle, na nemačkom jeziku, na čistom belom papiru i dobro su očuvana. Slova su krupna i iskošena, a ortografiju karakteriše obilje uzvičnika, zatim semikolona i crtica. Reči i izrazi na latinskom, francuskom i mađarskom jeziku, bilo da su dati u izvornom obliku, bilo da je u pitanju njihova nemačka varijanta, napisani su latinicom. Isto tako, za delove na srpskom jeziku Linka koristi ćirilicu, i to uglavnom onda kada nekoga citira, ili kada koristi reči ili nazive, odnosno naslove vezane za srpski kulturni prostor (*јектика, Матица, „Књижевни Гласник“*). Ћirilicu piše nevešto, ponekad mešajući dva pisma, latinično i ćirilično (*Advokat Муша Јовановић; zet Паланачког*), ili ćirilično i kurent, u pojedinim slučajevima poštujući pravopis nemačkog jezika (*Wladan „Цинца“; Тешић’schen*), dok neke nemačke reči (*Groszmata*) ili srpska imena (*Vericza*) piše prema mađarskom pravopisu. Osim toga, čitalac će u pismima primetiti mnoštvo ortografskih, pravopisnih i gramatičkih nedoslednosti i grešaka, od kojih su neke najverovatnije posledica jezičke interferencije, jer je Linka, kao uostalom i sam Manojlović, bila multilingvalna (Solarov, 1992: 14).

Linka Krsmanović odrasla je u Habzburškoj monarhiji, te je koristila nemački jezik karakterističan za bavorsko-austrijsko govorno područje, što se prvenstveno ogleda u izboru leksike (*Animo; maturieren; Parte*). Pojedine reči i izrazi danas su zastareli (poput *frug*, što je nekadašnji, jaki oblik glagola „fragen“ u preteritu), dok druge (delom i zbog njihove ređe upotrebe) odlikuje visok stilski nivo, kao u slučaju glagola *mundete* (od glagola „munden“, umesto uobičajenog „schmecken“). Isto tako, budući da nije poznato kako je Linka Krsmanović govorila niti pisala, a imajući u vidu greške koje je pravila na onim mestima koja su napisana na srpskom jeziku, pretpostavlja se da se i ona, kao i Manojlović, „rvala“ s njime (Nenin, 2006: 35).

Prvo pismo adresirano je na „uglednog Todora Manojlovića, gospodina studenta prava“, koji se 1910. godine već dve godine nalazi u Nađvaradu. Uprkos tome, tetka ne zna adresu njegovog boravka, nego mu piše „adresirajući na Kafe ‘Emke’“,²⁹ jer je očigledno znala da je on tamo bio redovan gost! Iako su navedena

²⁸ Kurent predstavlja pisanu varijantu tzv. nemačkog pisma (gotice). Koristio se sve do sredine 20. veka, kada su ga nacionalsocijalisti zamenili jednostavnijim, latiničnim pismom (*Duden - Das Fremdwörterbuch*, 9. Aufl. Mannheim 2007 [CD-ROM]).

²⁹ U atmosferi karakterističnoj za živu umetničku sredinu neprestano je s prijateljima: sedeljke u kafani ‘Emke’, književne večeri, razgovori i rad u ateljeu prijatelja slikara. (Solarov, 1992: 18).

dva datuma, 24. februar i 9. mart, pismo je najverovatnije nastalo 9. marta, jer se na osnovu sadržine može zaključiti da je Manojlović sve do kraja februara bio kod rođakâ u Beogradu. Linka je zabrinuta za sestrića, i zato očekuje brz odgovor. Osim toga, očigledno ponosna, nabraja ko ga je i kojom prilikom hvalio. Pominje kako bi roditelji izvesne Seje devojku „за Тодоша ... одмах дали”, pokušavajući da ga dodatno motiviše, jer ženidbu može da očekuje samo ukoliko bude marljivo studirao! U ovom kontekstu pojavljuju se i glagoli „završiti”, „svršiti”, što samo pokazuje da je Linka imala ogromno razumevanje za komotan život nepomućen obavezama, koji je vodio njen osobit sestrić (Solarov, 1992: 15).

Tetka takođe nastoji da informiše Manojlovića o najnovijim dešavanjima u vezi s rođacima iz Bečkereka. Tako se pominju Vera Putić (Beba), ćerka Olge Putić, sa kojom je Manojlović bio veoma blizak, potom brat Ivan,³⁰ koji iste te godine postaje zastavnik, a to je za tetku zgodna prilika da Todora iznova podseti na to kako bi bila zadovoljna ukoliko bi završio studije. Ipak, nijedna Linkina reč nije gruba niti nagoveštava prekor već izražava isključivo osećajnu brižnost.

Osim toga izveštava o ponekom skandalu i mnogobrojnim susretima u krugu prijatelja, koje je Manojlović očigledno poznao. Međutim, bogat društveni život u vidu čestih međusobnih poseta, koje Linka pominje u svakom pismu, nije bio vezan isključivo za privatnu sferu već je bio praćen raznovrsnim kulturnim dešavanjima. Tako u prvom pismu Linka pominje tada moderno parisko pozorište Levr (Theatre de l'Oeuvre), koje je u Beogradu gostovalo sa čak tri predstave, i navodi kako je „bilo ... uvek veoma puno“. Pomenuti komad „Fru-fru“, autora popularnih vodvilja Anrija Melaka (Henri Meilhac) i Lidovika Alevija (Ludovic Halévy) nastao je još 1869. godine, a glumica Blanš Tuten je igrala u njemu od 1902. godine (doduše, u jednom drugom pozorištu). O zapaženosti ove predstave svedoče gostovanja trupe u Londonu 1895. godine, kao i gostovanje u Sankt Peterburgu (Le Monde artiste: théâtre, musique, beaux-arts, littérature, 1902). Osim pozorišta i muzika je bitan sastavni deo društvene interakcije. Kada je dan za posete, svira se klavir, a posećuju se i koncerti ozbiljne muzike (koncert Betovenove simfonije). U vezi s tim takođe je interesantno da se spomene kako Linka očigledno poznaje operetu Oskara Štrausa (Oscar Straus) *Ein Walzertraum*, koja je svega nekoliko godina ranije premijerno izvedena pred bečkom publikom (1907) i to u francuskom prevodu, što može biti pokazatelj njene široke kulture ali i mondenskog ukusa. Nezaobilaznu temu prepiske predstavljaju i tetkine informacije o knjigama i književnim časopisima (*Srpski književni glasnik*, *Letopis Matice srpske*).

³⁰ Ivan Manojlović, rođeni brat Todora Manojlovića.

Najinteresantniji podatak, međutim, u prvom pismu svakako je pominjanje Manojlovićevog rada, koji je poslao *Srpskom književnom glasniku*. Linka i u narednom, poslednjem sačuvanom pismu najverovatnije od 29. marta 1910. godine³¹, opet pominje taj „prekrasni rad”, ali ne navodi njegov naslov. Dučićevo ime³² kao i *Letopis Matice srpske* otkrivaju da je u pitanju upravo Manojlovićev prvi književni pokušaj na srpskom jeziku, njegov prikaz prve zbirke pripovedaka Isidore Sekulić (Kovaček, 2004: 7) pod naslovom „Isidora Sekulićeva, *Saputnici*”.

Manojlović je Jovana Dučića upoznao 1908. godine dok je boravio kod tetke i teče u Beogradu (Popović, 2009: 17), a Dučić ga je navodno nagovarao da ne napiše ovaj tekst (Popović, 2009: 19)! Rad o *Saputnicima* ipak je publikovan u *Letopisu Matice srpske*. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je Manojlović odmah ili tek kasnije poslušao tetku, jer je trebalo da prođe tri godine da bi rad bio objavljen. U vezi sa tim ostaje nejasno i ko je pomenuti „zet Паланачког”, pošto je tadašnji urednik *Letopisa* bio Tihomir Ostojić, koji se 1912. godine „verio sa gospođicom Jelenom Popović” (Nenin, 2007: 24).

Ovo drugo pismo, uz poneki skandal, poput onog o „Тата Доктору”³³, otkriva da je i Olga Putić učestvovala u Manojlovićevom izdržavanju, a sadrži i nov pokušaj motivisanja da konačno završi studije, s tim što se ovoga puta dugogodišnje studiranje pripisuje njegovoj neozbiljnosti.

Na osnovu Linkinih pisama vrlo je teško zaključiti kako je izgledalo neko od Manojlovićevih uzvratnih pisama. Sigurno je za Manojlovića bilo vrlo teško da ispuni „*puste želje*” tetke koja mu finansira studije, s jedne strane, a da pritom ne izneveri sopstvene, s druge strane.

Iz Manojlovićeve biografije je poznato da se na kraju ipak odlučio da primat dâ sopstvenim željama, koje su ga ubrzo zatim, već u jesen 1910. godine, odvele put Minhena (Popović, 2009: 19). Manojlović „shvata da za pravničku struku nema ni toliko volje koliko je potrebno da se stekne diploma i umire smrknuti rođaci” (Solarov, 1992: 18). Odgovornost prema porodici, ljubav prema

³¹ Linka na jednom mestu navodi: „*Prekjuče počela ovo pismo, danas 18–31. nastavljam da pišem.*”, zbog čega datumi 16. 29. 3 deluju zbunjujuće, te se ne može sa sigurnošću utvrditi kada je drugo pismo nastalo.

³² Jovan Dučić.

³³ Reč je o Vladanu (rođ. Hipokrat) Đorđeviću (1844–1930), hirurgu, književniku i političaru, osnivaču Srpskog lekarskog društva i jednom od glavnih osnivača Crvenog krsta u Srbiji. Nadimak „Cinca” u vezi je s njegovim poreklom, budući da mu je majka, Marija Leko, poticala iz ugledne beogradske cincarske porodice.

tetki, napori koje je ulagala da od njega stvori pravnik, na kraju su se ipak pokazali nedovoljnim.

Na osnovu pisama vidi se da ga je Linka ne samo izdržavala nego i podržavala, i to ne samo tokom Manojlovićevih studija već sve do svoje smrti, budući da mu je pre svega materijalna sigurnost omogućila da se koliko-toliko slobodno razvija u ono što će najkasnije odlaskom na Krf postati. Tako Linkina pisma, iako ne otkrivaju autora Todora Manojlovića, ipak potvrđuju „da ništa drugo, i pored svih pokušaja, nije mogao da bude do pesnik” (Popović, 2009: 111).

NEKOLIKO REČI O PREVODILAČKOM POSTUPKU

Izuzev karakteristične (a često i pogrešne) Linkine interpunkcije, prevod na polju pravopisa i naročito leksike nastoji da dočara stilske osobenosti pisama. Iz tog razloga, pojedine reči i izrazi na srpski jezik preneti su upotrebom vojvođanskog dijalekta (na primer: *mati* ili *zdravo mnogo*), koji je bio blizak porodici Manojlović–Petrović³⁴, sa ciljem da se ukaže na odstupanje od nemačkog standardnog jezika, koje je prisutno u pismima. Kako nije bilo moguće sa izvornika preneti sve greške – što pravopisne, što gramatičke, i to kako one na nemačkom, tako i one na srpskom – savetuje se uporedno čitanje izvornika i originala. U prevodu su zadržane isključivo one greške koje se odnose na mešanje ćirilicnog i latiničnog, odnosno gotskog pisma (*zet Паланачког*) i u vezi s tim greške koje se odnose na upotrebu malog i velikog slova (*Тата Доктор; Књижевни Гласник*). Izuzev delova koji nisu pisani goticom, dakle bilo da su na latinici ili ćirilici, prevod je dat kurzivom.

S obzirom na mešanje ćirilice i latinice (odnosno, ćirilice i kurenta) pri pisanju ličnih imena i nadimaka (*Wladan „Цинца“; Давидовић*’ka) kao i mađarski, francuski i italijanski način pisanja (*Vericza, Iván; Blanche, Dolley; Christofore Ballich*), kao i na činjenicu da su u pismima često navedeni samo nadimci ili prezimena, bilo je izuzetno teško utvrditi o kojim ličnostima je reč. Za identifikovanje članova porodice od velike pomoći bilo je poznavanje Manojlovićeve biografije i porodične genealogije, dok se, izuzev poznatih ličnosti (poput Vladana Đorđevića, Jovana Dučića, Blaš Tuten), za većinu drugih nije moglo utvrditi o kome je reč. Srpska imena koja su u originalu mađarizovana ili ponemčena, u prevodu su vraćena u svoj izvorni oblik (*Tivadar – Todor, Vericza – Verica, Alexa – Aleksa*), dok su druga transkribovana (*Agnes – Agneš, Christofore*

³⁴ Odabran je prevodilački postupak koji je i sam Manojlović primenio prevodeći Brehtovu *Majku Hrabrost* (Mitreovski, 2013: 57; 60; 63).

Ballich – Kristofore Balik)³⁵. Isti slučaj je i sa nazivima institucija (*l'Oeuvre* – Levr), dok su kod toponima korišćeni tada aktuelni nazivi u srpskom jeziku (*Belgrad* – Beograd, *Nagyvárad* – Nađvarad, *Pancsowa* – Pančevo, *Triest* – Trst, *Wien* – Beč). Sve druge reči i izrazi na mađarskom, francuskom i latinskom jeziku su, ukoliko kao takvi ne postoje u okviru nemačkog standardnog jezika, zadržani u izvornom obliku uz prevod u vidu napomene (fusnote), odnosno, adekvatno istaknuti upotrebom ćiriličnog pisma, ukoliko su napisani na srpskom jeziku³⁶.

ZAKLJUČAK

Pisma Linke Krsmanović nastala su početkom dvadesetog veka i ona u svim svojim segmentima predstavljaju autentična svedočanstva doba u kojem su se negovale multikulturalnost i multijezičnost, Beograda koji je bio deo evropske kulture kao i obrazovanog građanstva, koje je posedovalo izuzetnu intelektualnu širinu. Iz takvog okruženja potekao je i Todor Manojlović. Iako rad otkriva tek deo mozaika o „Dodiju“, on bi trebalo da podstakne na dalja istraživanja, čime bi se upotpunila slika o ličnosti Todora Manojlovića.

Ana Mitrevski

BETWEEN THE LINES: TWO LETTERS FROM LINKA KRSMANOVIĆ TO TODOR MANOJLOVIĆ

Summary

In addition to his knowledge of Serbian, Hungarian, French and Italian, Todor Manojlović had an excellent knowledge of German, which he used in his diary and when he began his literary work. A significant part of Manojlović's literary legacy was written in foreign languages, including German. Despite its richness, his written legacy in German has not been researched. Some of this legacy includes numerous unpublished letters kept in the City of Zrenjanin's Historical Archives. Among these are four letters Manojlović sent while he was studying law in Hungary to his aunt Linka Krsmanović (née Petrović), who had taken care of him after his parents' deaths. Two of these letters from 1910 are discussed in this paper and are presented in German with Serbian translations. This correspondence is noteworthy because it contains information about Manojlović's first literary review, which dealt with *Saputnici*, a collection of short stories written by Isidora Sekulić. Manojlović sent

³⁵ Prezimena *Миловук* i *Fuka* u prevodu je bilo neophodno prilagoditi srpskom jeziku (Миловукова; Fukinica), kako bi bilo jasno da je reč o osobama ženskog pola. U nemačkom jeziku to je postignuto dodavanjem određenog člana (u odgovarajućem padežu) ispred prezimenâ.

³⁶ Kada je to slučaj i u originalu.

the review to the literary journal *Srpski književni glasnik* in 1910, where it was rejected. Later, following a suggestion from Linka, he published the review in another literary journal, *Letopis Matica srpska*. These letters provide insight into the dynamics of the Manojlović and Krsmanović families. They also reveal a turning point in Manojlović's life when he finally found the courage to rebel against his family's wishes for a career in law and to start his path to the Serbian literary intelligentsia.

Keywords: Todor Manojlović, Linka Krsmanović, unpublished letters from 1910, Nagyvárad, Isidora Sekulić's *Saputnici*, *Letopis Matice srpske*

LITERATURA

- Bekić, T. (1992, jul). O rukopisnoj ostavštini T. Manojlovića na nemačkom jeziku. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 39–40.
- Bekić, T. (1998, novembar). Uz dnevničke zapise Todora Manojlovića. *Ulaznica*, 159, 13.
- Duden - Das Fremdwörterbuch*, 9. Aufl. Mannheim 2007 [CD-ROM].
- Đukanov, M. (1992, jul). Roditelji, smrt. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 145–148.
- Kovaček, B. (2004). Otvaranje simpozijuma o Todoru Manojloviću. U: Marković, J. (ured.) (2004). *Život i delo Todora Manojlovića: zbornik radova*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”; Novi Sad: Pozorišni muzej Vojvodine. 7.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1903. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 992.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1903. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 993.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1910. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1910. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.
- Le Monde artiste: théâtre, musique, beaux-arts, littérature (1902). Preuzeto 27. oktobra 2017, sa <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54542416/texteBrut>
- Manojlović, T. (1983, decembar). Dnevnik (1903–1908); preveli Popović, V; Vrška, S. *Ulaznica*, 90, 21–42.
- Manojlović, T. (1992, jul). Iz dnevnika (1903). *Ulaznica*, 131, 132, 133, 42; 44.
- Manojlović, T. (1998, novembar). Dnevnik Todora Manojlovića (1908); preveo Tomislav Bekić. *Ulaznica*, 159, 14–29.
- Mitrevski, A. (2013). Prevođenje Brehtove drame *Majka Hrabrost* sa nemačkog na srpski jezik (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

- Nenin, M. (2006). *Slučajna knjiga: kolaž o Todoru Manojloviću*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 28; 34–35; 47; 160. (ćirilica)
- Nenin, M. (2007). *Sitne knjige: o prepisci srpskih pisaca*. Novi Sad: Dnevnik, 24.
- Popović, R. (ćirilica) (2009). *Građanin sveta*. Novi Sad: Službeni glasnik, 7–9; 11; 19; 114–115; 151; 169. (ćirilica)
- Solarov, M. (1992, jul). Prve tri decenije. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 13–18.
- Vrška, S. (1987). Pismo Štefana Cvajga Todoru Manojloviću. *Sveske Matice srpske: građa i prilozi za kulturnu i društvenu istoriju* 2, 47–48. (ćirilica)